

ІВАН БАГРЯНИЙ

Сад
Гетсиманський

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Всі прізвища в цій книзі, як-то прізвища всіх без винятку, змальованих тут, працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених) є правдиві.

Автор

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокіі, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й повертається назад змучене, — нема. Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна — не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає — ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками.

Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий. Хотів перед смертю сам заповіт їм батьківський дати. Особливо ті три, бо по четвертому і слід десь шез у тім Сибіру, на тій холодній десь каторзі. А й четвертого кликали, лише телеграму не били, а так, серцем кликали, бо ж шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані і адресу — хіба сам вітер знає. Вдарили телеграму — і чекав Чумак. І довго не хотів умирати...

Кидається тепер от серцем мати — стара Чумачиха, а сама сидить нерухомо. Сидить тиха, задумана, стискає руками маленький папірець.

А старий Чумак, старий коваль... Немає вже старого Чумака. Ото стоїть свічечка на коливі — ото й був він.

Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над «душкою» старого сидючи.

А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь їде. Отой найдорожчий

і найнещасливіший, найбільша матрина потіха і найбільше горе. Ачей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічечку і щось шепоче. Чекає. Лиш час від часу зітхає тяжко — либонь життя тяжке, та й синову долю передумує, зустрічі жде. Так від самого ранку.

І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простяцькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль), єдиний, якимось чудом уцілілий священик на цілу цю околицю, а може, й на ціле місто. Він потішає, він розважає стару Чумачиху і ділить її горе.

Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора — потішав стару і научав малу — дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері. Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше потойбічне життя, про той світ, де немає «ні печалі, ні зітхання». А сьогодні прийшов він з самого ранку, тільки-но скінчивши службу в своїй церкві на цвинтарі.

Розгорнувши стару Чумакову Біблію — отаку грубезну книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, — отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський. Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млості перед мученицькою смертю. Читав крик серця про «чашу», аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, заким півень прокривав двічі.

На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що вішував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я Юда, при якому завжди стискалося її щире материнське серце.

До хати вбігло дівча, віддихуючись, як після шаленої біганини. Тонка, мов билина, досить висока на свої 14 літ, бистроока Галя. Серйозна не по літах. В руках вона тримала вузлик.

— Куди це, мамо? — зашепотіла, щоб не сполохати візії про той сад Гетсиманський.

— А що ж то?

— Та це ж я, мамо, Андрієві... Це вино тут... І пиво... З дороги щоб... Він любив...

Мати посміхнулась, змахнувши сльозу, що навернулась, на дочку глядячи.

— Постав там... Та вже не бігай, посидь собі, ач яка зелена та тонка, мов кішка.

Галя озирнулась по хаті і поставила вузлик на покуті. Ліпшого місця для свого дорогоцінного подарунка не могла знайти. Замилувалась. Отець Яков подивився, потім повів очима вгору по стіні, зітхнув, скрутнув головою і нічого не сказав. Узявся до Біблії.

Покуть, де за традицією мали рясніти образи, був зовсім порожній. Це вже поступка синам. Для себе старий Чумак із старою мали покуть не в цій світлиці, а там, у «хатині», — там рясніли образи, товплячись і витискаючи один одного. У світлиці ж був порядок такий, як завели хлопці, ще дома будши. Тепер висів лише образок Марії з дитям — над тим місцем, де горіла свічечка. Поруч висіла велика нова фотографія похоронів.

Галя — найменша з Чумаків, «Галя Чумаківна», як її звали на вулиці, — постояла, послухала читання, уперто заломивши брови і роздимаючи ніздрі, як норовистий коник, зиркнула на покуть і вийшла собі. По хвилі увійшла, несучи поперед себе великий портрет у чорній рамі, молоток і цвяхи, і ще й чорну широку стрічку на плечі. Мовчки підсунула зручніше стіл, що стояв у кутку, поставила на стіл стілець, здерлась на нього, забила цвях у кут і почепила портрет. На раму накинула чорну стрічку. Ще забила два цвяшки з правого й лівого боку, щоб портрет стояв похило. І злізла, прибравши стілець. Усе це вона проробила мовчки й швидко, звиваючись справді, як кішка. І вже злізаючи, прошепотіла: «От... Я давно хотіла, мамо...»

Мати лише дивилась великими очима й не пустила й пари з уст. А отець Яков шарпнувся, аж устав:

— Ах, Боже! Та туди б образи!.. То ж святе місце!..

— Нічого, — промовила Галя і стала, захищаючи спиною покуть. — Це мій батько! — і блиснула очима.

Вона промовила це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце:

— Ну й ну... Дітки...

— Це Андрій малював, — уперто додала Галя, ніби відповідаючи, які то дітки тепер. І, одійшовши насеред хати,

обернулась лицем до покутя: — Б а т ь к о... — прошепотіла тихо.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з ма-нюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього — прислав батька, такого живого, такого викпаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою — грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько».

Мати тихо, безсловесно затужила, закривши лице хусткою і похитуючись, як кожен раз, коли дивилася на цей портрет. Перше — тужила за сином, а тепер уже й за його батьком, а своїм мужем, відколи вмер старий.

— «І прийшов тоді Юда із стражею...» — бубонів отець Яков, забувши, що він уже це читав. — «І показав ім...»

За дверима затупотіло. Галя шарпнула до дверей:

— Вже, мамо! Тут!..

Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупеею на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський!

Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Спізнився?! — не то спитав, не то зітхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті.

Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози воднораз:

— Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічечку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу: — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідної армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — І витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло зсередини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову:

— Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка) ось...

Пауза. Відчинилися двері — увійшов середульший, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморської флотії моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син...

Відхилилися двері, і ввійшов третій — стрункий, у лентунській уніформі.

— Військової авіації, — понуро атестував Микола, — пілот і командир, ще й орденоносець — Серьога Чумак — теж твій син... Приймай, батьку!.. — І обернувся до хлопців, уп'явшись у них вираченими очима. Хлопці постягали з голів накриття, поставили валізки і, витримавши братів погляд, ступнули до матері.

— Мамо, — промовив котрийсь. — Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі.

Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя, замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.

— Ой, діти мої, діти мої! — промовила мати. — Чи ж усі?!

— Ага... — промовив Микола і чомусь тяжко насупився, зітхнув.

І так само зітхнув пілот:

— Ех, мамо, мамо!.. якби ви знали!..

— Знаю, сину!.. І батько знав... Та й гукав, та й чекав вас, та й хотів заповіт скласти... Свою останню волю... Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк: «Кажіть, мамо!»

— Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот: «Кажіть, мамо!»

Микола: «Так, мамо, кажіть...»

— Щоб ви — сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні — міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські спокою і на тому світі...

Замовкла мати. І завмерли брати, похмурніли. По-опускали голови та й ні пари з уст.

Тут раптом відчинилися двері — і увійшов четвертий.

Так, наче грім гримнув. Всі прикипіли оглушені...

У дверях стояв наймолодший — Андрій Чумак. Але такий, якого ніхто не сподівався бачити. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим, і худим, і нещасним, він тим часом мав вигляд гордої, сильної й високопоставленої особи. У бриджах і гімнастерці кольору хакі, шкіряних крагах, з планшеткою через плече, з маленькою валізкою в руці — він стояв і посміхався, стріпнувши буйним русявим чубом. Ростом — в Миколу, поглядом — в старого Чумака.

Галя зойкнула і, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квилячи з сльозами радості. Андрій поставив валізу і пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках; посміхався і поплескував ніжно матір по спині.

Отець Яков не витримав цієї сцени. Він довго вражений дивився на Андрія. Потім, зустрівшись з його поглядом, тихенько закрив Біблію, немовби вичитавши у тім погляді, що він тут зайвий, — так і не дочитавши про сад Гетсиманський, шмаркнув носом і тихенько вийшов; кивнув мовчки всім на прощання — власне ні до кого — до старого Чумака на покуті, бо всі були зайняті чим іншим.

А Андрій глянув через голову матері на свічку, що догоряла, і зрозумів усе. Глянув на портрет у жалобі... А тоді глянув на братів, що стояли, як мур, мерехтячи військовими відзнаками та ременями, і щиро посміхнувся до них:

— Ну, здорово, роде ковальський!.. Отака от Чумакова гвардія!

Галя засміялась, а за нею засміялися всі хлопці. Так щиро, по-братськи, по-давньому, по-хлоп'ячому. Хоч це й не пасувало до ситуації, але не витримали.

— Здоров, здоров, самашедша голово!

— Здоров, босяцюро, козаче-нетяго!

— Здоров, Андрію!

Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета:

— От... І четвертий — інженер і арештант, батьку! Бувший, так?.. — звернувся він до Андрія ніби з байдужим запитанням, оглядаючи з ніг до голови.

Андрій засміявся та й тільки, вітаючись з братами. А пілот промовив:

— Ну, от тепер ми всі, мамо!

Ось так злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізнилися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело докупи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той іще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув. Що за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і ширий, увесь світ пригорнув би. Ачей материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати, щоб бачив старий Чумак, що діти його виконали його волю, та й щоб сам був укупі. Упадала коло них з малою, частувала та примовляла. Та все не зводила очей з них, а найбільше з того найменшого.

Не зводили очей з нього й три брати — дивилися та лиш час від часу нишком перемовлялись між собою.

Знав Андрій, що кожному з них його — Андрієва — доля вписалася на шкірі. Добре знав. І болів душею. Та тільки ж...

Ще їдучи з двірця¹ миршавим візником додому (де не був шість років), ні, ще в поїзді, Андрій увесь час думав про них, хоч ніяк не сподівався їх отак зустріти, та ще всіх разом. Не сподівався і радів з того. Бо навіщо? Така-бо зустріч могла

¹ Двірць — залізнична станція.

бути небезпечною для них. Він — збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному місці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця. Так обкружляв увесь СРСР з Камчаткою й Середньою Азією. І ще б не приїхав додому, коли б не смертельна нудьга й бажання за всяку ціну побачити своїх стареньких і свій дім перед тим, може, як покинути цю країну назавжди. Знав, що брати його бояться, напевно, як вогню. О, йому було відомо, що значить пробивати шлях, та ще й у військових школах, коли брат — політичний засланець, каторжник.

Либонь, душу їм пропекли тим братом, і тільки добра слава Чумакового роду в цілому могла захистити хлопців і зрівноважити такий родинний гріх — наявність серед усіх одного «ворога народу». Все це він знав, але, ризикуючи життям, — отак заскакуючи до рідної хати на день, на годину, — не сподівався їх зустріти.

Їдучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі, як то він уступить у хату, й який тієї хати вигляд, і яка тепер мати. Про батька він узнав тут же, в поїзді, що батько помер. Якийсь випадковий супутник — незнайомий робітник — охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато. Андрій його випитував доти, доки не випитав про свій рід. А рід його славний на ціле місто. Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець, «невідомо тільки котрий», і що інші — «великі пани та начальники». Знав, що і мати жива та побивається за наймолодшим, за тим каторжником. І що на похоронах не було жодного з Чумаченків — «чи загордилися, чи забагатіли, чи через брата свого роду відцурались». Так зформулював робітник відсутність Чумаченків на батькових похоронах і з жалем плюнув: «Світ настав, прости Господи!» Андрій промовчав, не сказав йому, що то неправда, не загордилися Чумаченки, а що дуже далеко ті сини розлетілися та ще й не сидять на одному місці — літають та плавають — та й не змогли чути.

З двірця вийшов Андрій тоді, як уже юрби пасажирів геть розсіялися, а поїзд, яким він приїхав, давно відійшов. Таксі не було жодного. Зате було кілька візників, і Андрій дуже зрадив цьому. Вибирати не було з чого — всі вони миршаві й захудалі, але то неважно. Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав.

ЗМІСТ

Частина перша.....	3
Частина друга.....	154
Частина третя.....	280
Частина четверта	429
Шляхом страждань і борінь. <i>Післямова М. П. Сподарця</i>	539
Коментарі <i>М. П. Сподарця</i>	559